

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1734-1735թթ. պատերազմելով Օսմանյան Թուրքիայի դեմ՝ Նաղիր շահը վերանվաճում է նախկինում Մեֆյան Իրանին հայատակ Արևելյան Հայաստանի շրջանները, որոնք այնուհետև մնում են նրա ստեղծած պետության կազմում մինչև նրա մահը՝ 1747թ.։ Հայաբնակ շրջաններում իրանական զորքերի հաջողությամբ մեծապես նպաստում է տեղի բնակչության օժանդակությունը։ Նաղիր շահը գիտակցելով այդ օժանդակության կարևոր դերը ռազմական հաջողությունների հասնելու գործում՝ սիրաշահում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ու հայ մելիքներին, խրախուսում նրանց խոստումներով, ինչպես նաև վավերացնում նրանց իրավունքները հրովարտակներով։ Պահպանված հրովարտակներն ու կալվածագրերը Ղարաբաղի այդ ժամանակաշրջանի պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից են։

Հայ մելիքներին Նաղիր շահը հրովարտակներ է շնորհում 1734-1736 և 1744-1745 թվականներին, երբ նա, գտնվելով Անդրկովկասում, ռազմական գործողություններ էր իրականացնում Օսմանյան Թուրքիայի ու Դաղստանի լեզգիների դեմ։

Դիզակի Մելիք Եզանի կնիքը դրոշմված ենք գտնում արդեն 1718թ. Դիզակի շրջանում կատարված հողի առքուվաճառքի ու հետագա շրջանի այլ կալվածագրերում¹։ Պարսից պատմագիր Մուհամմադ Քյազիմը Մելիք Եզանի ու Մելիք Թամրազի անուններն է հիշատակում 1723թ. Գանձակում ու Երևանում ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով Իրանի շահից օգնություն խնդրող հայ պատվիրակների թվում²։ Թե՛ Մելիք Եզանը և թե՛ Ղարաբաղի մյուս մելիքները XVIII դարի 20-ական թվականների կեսերին Օսմանյան զորքերի դեմ իրենց պայքարի ընթացքում մի քանի անգամ դիմում են նաև Ռուսաց կայսեր օգնությանը³։ Հետագայում՝ 1735թ. մայիսին Մելիք Եզանի անունը հիշվում է Եղվարդի շրջակայքում Նաղիրի բանակատեղին ներկայացած հայ մելիքների մեջ։ Վերը նշված պարսից պատմագիրը մատնանշում է Մելիք Եզանի ակնհայտ ջանքերը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ու նրա կաթողիկոսի նկատմամբ Նաղիրի բարեհաճությունը շահելու ուղղությամբ, որի արդյունքում Նաղիրը այցելում է վանքը, 1000 թուման հատկացնում նրա վերանորոգմանը և տալով նաև այլ թանկարժեք նվերներ, հրովարտակներով հաստատում է վանքի, կաթողիկոսի ու նրա միա-

քանության հնուց հաստատված իրավունքները⁴։ Նաղիր շահը 1736թ. գարնանը իր պաշտոնական թագադրումից անմիջապես հետո Ղարաբաղի հինգ մելիքությունները հաստատում է Ատրպատականի փոխարքայի ենթակայության տակ գտնվող «մահալ-ե խաման» կոչվող առանձին վարչական միավորի մեջ։ Մելիք Եգանը, որ մասնակցում է Նաղիրի թագադրությանը Մուղանի դաշտում⁵, նշանակվում է այդ վարչական միավորի կառավարիչ։ Թեև չի պահպանվել Մելիք Եգանի այս իրավունքը հաստատող շահական որևէ հրամանագիր, սակայն այդ ժամանակաշրջանի Ղարաբաղին վերաբերող գրեթե բոլոր վավերագրերը պատմական այլ սկզբնաղբյուրների հետ փաստում են Ղարաբաղում նրա ունեցած լայն լիազորությունների ու անվիճելի հեղինակության մասին։

Մելիք Եգանին 1744թ. հաջորդած նրա ավագ որդի Արամի մահից (1745թ.) հետո Դիզակի մելիքը դարձած Եսային մելիք էր նշանակվել Նաղիր շահի կողմից։ Նաղիր շահի կողմից 1746թ. Մելիք Եսայուն տրված մի հրովարտակի մասին, որ պահվում է Աղբեջանի Պետական Կենտրոնական Պատմական արխիվում, տվյալներ ենք գտնում Ֆ. Պողոսյանի հոդվածում. «նշանակում են նրան Դիզակ գավառի մելիք կամ կառավարիչ՝ ղեկելով նրա վրա պարտականություն հետևել պետական շահերին՝ ցույց տալով իր ջերմեռանդությունը դեպի կառավարությունը»⁶։

Այնուամենայնիվ պատմական աղբյուրները փաստեր են պահպանել նաև հայ մելիքների կողմից Նաղիր շահին ցուցաբերած անհնազանդության ու հարկերի վճարումից հրաժարվելու մասին։ Նման վարքագիծ է ցուցաբերում Վարանդայի Մելիք Սիրգաբեկը, որը հաջորդում է 1736թ. մահացած Վարանդայի Մելիք Հուսեյնին⁷։ Մելիք Սիրգաբեկը կյանքով է վճարում իր անհնազանդության համար և սպանվում 1744թ. Նաղիր շահի հրամանով⁸։ Նաղիր շահը մահապատժի ենթարկված մելիք Սիրգաբեկի փոխարեն Վարանդայի տիրակալ է նշանակել Մելիք Հուսեյնի ավագ որդի Մելիք Յովսեփին⁹։ Ըստ Բաֆֆու Մելիք Հովսեփին պարսիկները «Հուսեին» էին կոչում¹⁰։ Ուստի ամենայն հավանականությամբ այս մելիքի ստորագրությունն ու կնիքն է պահպանվել 1745թ. պարսիկներն կալվածագրում «Վարանդայի Մելիք Հուսեյն» ձևով¹¹։

Այս ժամանակաշրջանի Խաչենի մելիքությանը վերաբերող վավերագրերը արժեքավոր տվյալներ են պարունակում այնտեղի մելիքների ու գյուղերի մասին։

Խաչենի Հասան-Ջալալյանների տոհմի անդամ Մուլքի Բեկի (մահ. 1716թ.) որդիներ Մելիք Գրիգորն ու Մելիք Ալլահվերդին շահական ու սուլթանական հրովարտակներով, որ հրապարակվել էին 1126 (1714), ի 1131 (1718/19), ի 1141 (1728/29), ի 1148 (1735/36) թվականներին, իշխում էին Խաչեն գավառում¹²։ Ինչպես նշվում է Նաղիր շահի 1736թ. հրովարտակի հրամանագրի հատվածում, շահին ներկայացած Խաչենի Մելիք Գրիգորի խնդրանքով նրան ենթակա տարածքում գտնվող Դովշանլու և Ղաբարթու գյուղերի պետական հարկերը զանձելու իրավունքը հանվում է Բարդայի կառավարիչների իրավասության շրջանակներից և տրվում Մելիք Եգանին,

որպեսզի վերջինս այդ հարկերը փոխանցի Ատրպատականի փոխարքա Մուհամմադ Իբրահիմին¹³:

Պահպանված վավերագրերում բացի Խաչենի մելիքներ Գրիգորի¹⁴ ու Ալլահիվերդու անուններից, հաճախ նրանց անունների հետ միաժամանակ նշվում են Մելիք Դավթի և Մելիք Ուլուխանի¹⁵ անունները:

Նաղիր շահի երեք հրովարտակները, հրապարակված 1734թ. հոկտեմբերից 1735թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում, ուղղված են Առաջածոր (Դովշանու) գյուղի ավագերեց և մելիք Դավիթին: Այս հրամանագրերից առաջինը¹⁶ Խաչենի մելիքության տարածքում գտնվող Դովշանու գյուղի ավագերեց Դավթի ու մյուս բնակիչների կողմից ներկայացված խնդրագրի բովանդակությամբ համապատասխան հաստատում է վերոհիշյալ հոգևորականին այդ շրջանի ավագի դիրքում: Թերևս այս կապակցությամբ է կազմված եղել նաև համախոսական գրությունը՝ հաստատված Խաչենի Ղազանչի, Չորման, Ներքին Զուլատակ, Բազարքենդ, Բալլուդաշա, Խնձիլատան, Տանկալե, Վանք, Շալվա և մի քանի այլ գյուղերի տանուտերերի ու ավագների կողմից, որոնք իրենց համաձայնությունն են տվել, որպեսզի Առաջածոր գյուղի ավագերեց Դավթին դառնա իրենց առաջնորդն ու մելիքը¹⁷:

Ինչպես փաստում են Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահպանված հայերեն վավերագրերը, այս Դավթին դեռևս իր հոր՝ Առաջածոր գյուղի ավագերեց Եսայու¹⁸ մահից հետո 1716թ. Աղվանից Եսայի կաթողիկոսի կոնդակով հաստատվել էր Առաջածոր գյուղի ավագերեցի պաշտոնում. իսկ Խաչենի Մելիք Գրիգորի 1727թ. հրամանով՝ նշանակվել նաև այդ գյուղի «առաջնորդ ու տանուտեր»¹⁹:

Նաղիր շահի հիշյալ հրովարտակի խնդրագրի մասում նկարագրվում է լեզգիների զորքի կողմից Խաչենի շրջանին հասցված ծանր վնասը, երբ նրա բնակիչներից «շուրջ 4000 հոգի՝ մեծ ու փոքր, թե՛ այր, թե՛ կին, գերի է տարվում. նրանց տներն ու ունեցվածքը, հացահատիկի ողջ բերքը ոչնչացվում», որի պատճառով խնդրանք է հայտնվում նաև, որպեսզի Դավթին ենթակա կիսավեր շրջանը հարկերից ազատվի և նշվում բեռնակիր կենդանիների պակասի պատճառով հավաքված հարկերը իրանական բանակ տեղափոխելու հարցում ծագած դժվարությունների մասին: Մակայն հրամանագրի հատվածում ոչ մի խոսք չկա այդ շրջանի հարկերը թեթևացնելու մասին, քեև հանձնարարվում է Դավթին ջանք թափել այդ շրջանը վերականգնելու ուղղությամբ: Ավելին, Նաղիր շահը Մելիք Դավթին ուղղված իր մյուս երկու հրամանագրերում անգիջում դիրք է բռնում նրան ենթակա շրջանից սուրսաթ (սուրսաթ) կոչված հարկը կրկնակի չափով, ինչպես նաև մյուս հարկերը վճարելու հարցում: Այս վավերագրերում ակնառու է այն իրողությունը, որ Նաղիր շահի ռազմական հաջողությունները ձեռք էին բերվում ժողովրդի համար խիստ ծանր գնով²⁰: Առաջածորի Մելիք Դավթին ուղղված ստորև ներկայացվող Նաղիր շահի հրովարտական (վավերագիր 4) հիշատակվում է Ջրաբերդի Մելիք Իսրայելի անունը, որը Ջրաբերդի Մելիք Հաթամի որդին էր և Մելիք Մեջլումի եղբայրը: Ըստ նրա տապանաքա-

րի արձանագրության, որը XIX դարում հրատարակել է Մ. Բարխուդարյանցը, մահացել է 1776թ.²¹ :

Հիշյալ վավերագրերից մեկի խնդրագրի մասում նկարագրելով իրեն ենթակա շրջանի աղետալի դրությունը՝ մելիք Դավիթը նշում է, որ. «այնտեղ ընդամենը չորս գյուղ կա, յուրաքանչյուրում՝ 10-15 ընտանիք... և այդ գյուղերից մեկի՝ Խնձիրստանի տանուտեր Պողոսը զիշերով ամբողջ գյուղի հետ փախել է...»²²։ Այդ շրջանը ինքնին չէր ընդգրկում ողջ Խաչենի մելիքությունը, հետևաբար Մելիք Դավիթը չի կարող դիտվել որպես այդ մելիքության միանձնյա ղեկավարը։ Մեզ հայտնի չէ նաև որևէ վկայություն Մելիք Դավիթի և Խաչենի Հասան-Ջալալյանների միջև ազգակցական կապի գոյության մասին։ Արդեն երկու տարի անց 1736թ. նրա անունը չի հիշատակվում Նադիր շահի կողմից Մելիք Գրիգորին տրված վերը նշված հրովարտական²³, որտեղ Դոշանլու գյուղը նշվում է Խաչենի Մելիք Գրիգորին ենթակա շրջանի գյուղերի թվում։ Իսկ 1746 թվականին կազմված պարսկերեն կալվածագիրը ստորագրած անձանց թվում նշվում է Առաջածորի Մելիք Դավթի որդի Կիրակոսի ավագերեցի անունը²⁴, որը վկայում է այն մասին, որ հիշյալ Դավիթը արդեն մահացել էր։

Խաչենի Ներքին Զուլատակ գյուղին վերաբերող վավերագրերում Առաջածորի ավագերեց ու մելիք Դավիթի ժամանակակիցների թվում հիշատակվում է նաև «Խաչենի Մելիք» Ուլուխանի մասին²⁵։ Առաջածոր ու Ներքին Զուլատակ գյուղերի միջև առկա հարկային խնդիրների մասին են խոսում այդ վավերագրերից երկուսը²⁶, որոնցից մեկը իրենից ներկայացնում է համաձայնագիր այդ երկու գյուղերից հավասար չափով զանձվող որոշ պետական հարկերի մասին։ Վերջինս արժեքավոր է նրանով, որ այնտեղ առկա են համաայի բոլոր մելիքների ստորագրություններն ու կնիքները. մասնավորապես, Ջրաբերդի Մելիք Ալլահոլուիինը, որը օսմանյան զորքի դեմ Նադիր շահի մղած պատերազմում մեծ արիությամբ էր ցուցաբերել և շահի կողմից ստացել *սուլթան* տիտղոսը²⁷, նաև Մելիք Ալլահոլուիի եղբայր Հաթամինը, որ մասնուկ հասակից պատանդ է եղել Դաղստանի Խոսրով սուլթանի մոտ և ազատվել Նադիր շահի շնորհիվ²⁸։ Նույն վավերագրում առկա է նաև Թալիշի Մելիք Թամրազի ստորագրությունն ու կնիքը. որի անունը աղբյուրներում հիշվում է դեռևս XVIII դարի 20-ական թվականների սկզբից։

Պարսկերեն վավերագրերի տվյալները հաստատում և լրացնում են Ե. Լալայանի հավաքած նյութերը Գետաշենի (Չայքենդի) Մելիք Մնացականյանների մասին, որոնց մելիքական ապարանքը Գետաշենում կանգուն էր 1980-ական թվականներին²⁹։ Ե. Լալայանը նշում է, որ «մելիքական այս տոհմը իշխել է Գետաշեն ու նրա շրջակա գյուղերում»³⁰։ Վրաստանի Կ. Կեկելիձեի անվան ինստիտուտի արխիվում պահպանվել են Նադիր շահի երեք հրովարտականներ՝ հրապարակված Գանձակի Կուրակ (Ջուրակ) զեռի միջին և վերին ավագանում իշխող Մելիք Մնացականի անունով։ Դրանցից առաջինը, որը հրապարակվել է 1744թ., նշանակում է Մելիք Մնացականին 100 մադիրի³¹ տարեկան ռոճիկ, որ նա պետք է ստանար ի-

րեն ենթակա շրջանից³²։ Երկրորդ և երրորդ հրովարտակներով 1745թ. Նադիր շահը հաստատում է Մելիք Մնացականի կողմից Մուհամմադ Ղուլի Խան Ձիյադօղլիից Գետաշենի մոտակայքում գտնվող հողատարածքի զման կալվածագիրը և արգելում Գանձակի կառավարչի ոտնձգությունները մելիքին պատկանող երեք գյուղերի նկատմամբ³³։ Մ. Բարխուդարյանը հիմնվելով այն փաստի վրա, որ Մելիք Մնացականի որդի Կորգիի տասանաքարի վրա (1781) նրա անվան հետ չի նշվում մելիք տիտղոսը, պնդում է, որ Մելիք Մնացականի մելիքությունը շարունակություն չի ունեցել և ավարտվել է նրա մահվամբ³⁴։ Սակայն ավելի ճիշտ ենք համարում Ե. Լալայանի գրառումը Մելիք-Մնացականյանների տոհմի հետագա ճակատագրի մասին, ըստ որի այն գոյատևել էր մինչև XIX դարի առաջին կեսը և այդ տոհմի վերջին մելիք Սարգիս Բ-ն XIX դարի սկզբին մասնակցել է լեզգիների ու ռուսների դեմ Գանձակի Ջավադ խանի մղած կռիվներին։ Մեր այս կարծիքը հաստատում է «Չայքենդի Մելիք Մարգսի» անվան հայտնաբերումը 1795թ. Ղարաբաղ ներխուժած Աղա Մուհամմադ խանին ներկայացվելու նպատակով կազմված մի պարսկերեն համախոսական գրության մեջ Ջրաբերդի Մելիք Սեջլումի, Գանձակի Մելիք Ծատուրի և այլ անձանց անունների կողքին, որոնք իրենց համաձայնությունն են տալիս Գանձասարի կաթողիկոսությունը Սարգիս Հասան-Ջալալյանին հանձնելուն³⁵։

Թարգմանություն

Վավերագիր 1

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավերագիր 177, քնագիր (վնասված), մեծ. 24 x 30,2 սմ, գիր՝ չիքսթեն-մասթալիդ

... Խաչեն մահալի³⁶ քյադխուդաների³⁷ ու ռայաթների՝...

...Որովհետև քչերս ենք մնացել և թույլերիս մեջ տիրակալի հրամանով [հաստատված] մի կարող առաջնորդ չկա, այժմ խնդրում ենք Նորին Մեծությանը հրամանագիր շնորհել Դովշանլու գյուղի Դավիթ վանականի անունով, որպեսզի նա արքայական սրբազնագույն և ազնվագույն հրամանագրի հիման վրա լինի այս խեղճերիս մելիքն ու առաջնորդը.

Ղազանչի գյուղի Բաղումի որդի քյադխուդա Ավանիս, Զորման գյուղի Շահդինարի որդի քյադխուդա Գասպար, Բազարքենդ գյուղի Աշեղի որդի քյադխուդա Ամիրյար, Ներքին Բոլատակ գյուղի Հարությունի որդի քյադխուդա Մելիք Բեկ քահանա (ավագերեն³⁸),

Համգա գյուղի Գյոքչայի որդի քյադխուդա Իսա, Ղզլդայա գյուղի ... որդի քյադխուդա Աթաջան, Ղոզլու գյուղի Գասպարի որդի քյադխուդա Ջանի, Բալլուդայա գյուղի Ղարախանի որդի Բաբաջան, ... Գյուղի Գրիգորի որդի քյադխուդա Սարգիս, ... Ամիրի որդի քյադխուդա Մանկասար, Խնձիրստանի Սարուխանի որդի քյադխուդա Ավանես, Մարութեշի գյուղի Ավանիսի որդի քյադխուդա Մանկասար,

Տամկալեի Պողոսի որդի քյաղխուդա Մովսես քահանա (ավագերեօ);
Վանք գյուղի քյաղխուդա Առաքել,
Շալվա գյուղի ... որդի քյաղխուդա Գովնազար,
Խրամորք գյուղի Մոհրաբի որդի քյաղխուդա Բեզլար,
Հիշյալ ... համաձայն ենք և խնդրում ենք խնդրագրի բովանդակությանը
համապատասխան [Նորին Մեծությունը նրան] հաստատեն մեկիք ու ա-
ռաջնորդ: Մնացյալն [ըստ] Չերդ Մեծության հրամանի:

[Կից]

Ստորև նշված անձանց ներկայությամբ, իմացությամբ ու համաձայնությամբ ... որպեսզի հրամանագիր տրվի.

[Կնիք]. քյաղխուդա ... 1140,

Վկա են, որ ճիշտ է, Մուրթուգա Ղուլի Բեկ Իգիրմիդորտից, [կնիք]. ... Մուրթուգա Ղուլի,

Վկա են, որ ճիշտ է, Աբրահամ յուզբաշի, [կնիք]. *Քրիստոսի ծառա Ապրահամ,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Ալի Ռեզա Աղա Իգիրմիդորտից, [կնիք]. ...

Վկա են, որ ճիշտ է, քյաղխուդա Մովսես Մուհամմադ Իգիրմիդորտից, [կնիք]...

Վկա են, Ղազար Գյուլիստանից, [կնիք]. Աստծո ծառա Ղազար, *Քրիստոսի ծառա Ղազար,*

Վկա են, որ հետևյալը ճիշտ է, Սիրգախան Գյուլիստանից, [կնիք]. *Քրիստոսի ծառա Միրզախան,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Եղիա Գյուլիստանից, [կնիք]. *Քրիստոսի ծառա Եղիա,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Մկրտիչ Գյուլիստանից, [կնիք]. *Քրիստոսի ծառա Մկրտիչ,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Հակոբ Գյուլիստանից, [կնիք]. *Քրիստոսի ծառա Յակոբ,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Նավասարդ Գյուլիստանից, [կնիք]. *Քրիստոսի ծառա Նավասարդ,*

Ինչպես, որ ներկայացված ձեռագրի բովանդակությամբ շարադրված է, ճիշտ է. Դիզակի մահալի Մելիք Եզան:

Վավերագիր 2

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2բ. վավերագիր 182, բնագիր³⁹.

մեծ. 23 x 33,2 սմ, գիր՝ շիքասթե-մաթաալիլ

Հանուն գթառատ և ողորմած Ալլահի

Բարձրյալին են ապավինում

Գերագույն հրաման եղավ, որպեսզի խնդրարկում ծանոթանալով քարձրագույն ուղամի⁴⁰ բովանդակությանը, ձեռնամուխ լինի հիշյալ մահալի ավագի գործերին, հավաքի այդ մահալի ռայաթներին և նրանք զբաղվեն իրենց գործերով, որովհետև ոչ ոք չի նեղելու նրանց: Ամեն ատումով թող համզիստ ու սրտապնդված լինեն, որովհետև հաղթական մարտիկները կարգադրությանը համապատասխան այդ մահալների ռայաթներին չեն

անհանգստացնի: Կարգադրությանը չպետք է հակառակվեն և այն ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն՝ ջանք չխնայեն [մրա կատարման հարցում] ու այն իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1147 թվականի ջումադի առաջին ամսի 16-ին (1734թ. հոկտեմբերի 15):

[Կնիք]. Չկա [ավելի] արժանավորը քան Ալին է, չկա այլ սուր, բացի Ձուլ-ֆիկարը⁴¹: Ալլահի կամքով եզակի~ են և ութնյակի ու քառյակի⁴³ ծառան⁴⁴:

Ամենամիաստ օրհնաբանող ծառաներ Դոշանլու գյուղի Դավիթ հոգևորականի ու Խաչենի մահալի մյուս խեղճ ռայաթների խնդրագիրը

Արքայական երկուցում է [հետևյալը]. «Իշխանագուրկ Մուրխայի չարաբաստիկ լեզգիները Դադաստանի գոթքերը հավաքագրած այս տարի թշվառներիս մահալը [ցվեցին, շուրջ 4600 հոգու՝ մեծ ու փոքր, թե՛ այր, թե՛ կին, գերի տարան, տներն ու նրանցում եղած չեղածը ամբողջովին այրեցին, հացահատիկի ողջ բերքը հորերից հանելով, կերան, ցանքսերում արածեցրին [իրենց չորքոտանիներին], ունատակ տվեցին ու ոչնչացրեցին դրանք: Այսպիսի բռնություն ու աղետ տեղի ունեցավ թշվառներիս հետ: Մի մասն էլ, որ չէր գերվել ու մահալում էր մնացել, ուտելիքի կարոտ ու կարիքավոր մարդիկ են: Որոշ անձիք թշվառներիս հանդեպ չարաշահումներ են անում, միջամտում ու մեղում: Այս պատճառով [ռայաթները] փախուստի են դիմում դեպի այլ վիլայեթ⁴⁵ ու ցրվում: Խնդրում ենք որպես արքայական գերագույն սրբազնագույն ու ազնվագույն առանձնահատուկ ողորմություն գրավոր [հրամանագրով] մի քանի տարվա մուսաֆություն⁴⁶ շնորհ անել խեղճերիս, որպեսզի միգուցե հիշյալ մահալը վերականգնվի, նաև հիշյալ խոգևորականին շնորհել ավագի ու մելիքի պաշտոնը, որպեսզի նա մշտապես պատերազմելով չարամիտ ռումիների (թուրքերի) գորքերի դեմ՝ անձնագոհ արարքներ գործի հանուն հավատի ու հաղթական պետության, քանզի համաձայն է ամեն հարցում հոգ տանել խեղճերի մասին: [Պա-հանջվում է] Չեղդ Մեծության բարձրագույն հրամանը»:

Վավերագիր 3

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2թ, վավերագիր 162, քնագիր, մեծ. 16 x 22 սմ, գիր՝ շիքասթե - մասթապիլդ

Ամուններից լավագույն Ալլահի անունով

Բարձրյալին են ապավինում:

Գերագույն հրաման եղավ, որպեսզի խնդրարկում իմանա, որ բարձրագույն միտքը վերահասու եղավ զեկուցվածի բովանդակությանը: Ամեն առումով պետք է վարվեն այնպես, ինչպես կարգադրվել է մուհասիլին⁴⁷. 1500 խարվար⁴⁸ հացահատիկից, որ ռայաթները պարտավորվել են, այն, ինչ, որ մնացել է, թող կրեն ու անդափոխեն բարձրագույն բանակատեղին, մյուս մասն էլ ամբողջովին թող մախսապատրաստեն հավալի գինվորականներին փոխանցելու համար: Եվ թող այս իրենց պարտականությունը

համարեն:

Գրվեց 1147 թվականի պաշտելի ուղարկ ամսին 1734թ. (նոյեմբերի 27 - դեկտեմբերի 27):
[Կնիք]

Ամենամիաստ ծառա Խաչենի մահալի ներկայիս մելիք Դավթի խնդրագիրը Խոնարհարար զեկուցում է գերագույնին [հետևյալը]. «Մուհասիլ Իսֆանդիար Բեկին ու Ջավադ Բեկին տրված անվերապահորեն գործադրության ենթակա բարձրագույն հրամանով Խաչեն մահալի սուրսաթը, որ 1500 խարվար է, հավաքել ու նախապատրաստել ենք: Սակայն այս մահալը ավերված է, ռայաթները բեռնակիր ավանակներ չունեն, որպեսզի կարողանան այն տեղափոխել բարձրագույն բանակատեղին: Խնդրում ենք գերագույն հրաման շնորհել, որպեսզի հավատի մարտիկների բեռնակիր կենդանիներից բերեն, որպեսզի պարենը, որ հավաքվել է, տեղափոխեն հաղթական բանակատեղին: Մնացյալն [ըստ] Նորին [Մեծության] բարձրագույն հրամանի»:

Վավերագիր 4

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2բ, վավերագիր 181, բնագիր.
մեծ, 14 x 22,2 սմ, գիր՝ շիքասքե-մասթաալիդ

Անուններից լավագույն Ալլահի անունով

Բարձրյալ Ալլահին եմ ապավինում:

Բարձրագույն հրաման եղավ հետևյալի մասին, որպեսզի խնդրարկուն իմանա, որ նրա խնդրագիրը ուշադրության արժանացավ և նրա բովանդակությունը զեկուցվեց [Նորին] Մեծությանը: Սոյուրսաթի⁵⁰ կապակցությամբ ներկայացված այս կարգի պատճառաբանությունները ընդունելի չեն: Ծանուցումը ստանալուն պես պետք է մուհասիլների հետ շտապ առաջին և երկրորդ սոյուրսաթները հավաքի ու հանձնի առանց հապաղելու, որովհետև պարենը հաղթական զորքերին անհրաժեշտ է: Ինչ վերաբերում է սուրհանդակի ծիերին, թող առանց բարձր հրամանի մի քանի լավ, վարժեցրած ծի ծեռք բերի ու տրամադրի, որպեսզի սուրհանդակը չխեղճանա ու չուշանա: Սուրհանդակի ծի թող որպես իխրաջաթ չտան, այլ տան նրան, ով հորժ կունենա: Թող այս իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1147 թվականի շաբան ամսին (1734թ. դեկտեմբերի 27 - 1735թ. հունվարի 25):
[Կնիք]

Ամենամիաստ ծառա Մելիք Դավթի խնդրագիրը

Ալեքսանդրի փառքը վերագտած իմ հովանավորի բարձրությանը հասցնում է [հետևյալը]. «Ալեքսանդրի փառքն ունեցող իմ հովանավոր Նորին Մեծությանը զեկուցել են, որ այս մահալը ավերված մուլքերից է, և նախկին սոյուրսաթը դեռ ամբողջովին չավարտված, [Նորին Մեծության]

շնորհված երկրորդ ռադամը ստացվեց: Իմ ապավեն, այս մահալում ընդամենը չորս գյուղ կա, յուրաքանչյուրում՝ 10-15 ընտանիք, մախկին և երկրորդ տոյութաթներից ամեն գյուղին բաժին է ընկնում 928 խարվար: Իմ ապավեն, ռայաթների կյանքը, ունեցվածքն ու պատիվը ամբողջովին Ալեքսանդրի փառքն ունեցող իմ հովանավորին են: Այն ամենը, ինչ ի վիճակի ենք Ալեքսանդրի փառքին արժանի իմ հովանավորի հաղթական գործերի համար նախապատրաստում ենք: Նվաստս իմ գյուղում սարքարի⁵² տոյութաթչիներին էի [հարկը] փոխանցում, որ լուր հասավ, թե Խնձիրստանի քյադխոդա Պողոսը գիշերով ամբողջ գյուղն առած փախուստի է դիմել: Սի քիչ հացահատիկ էր հավաքել, մնացածը մնացել է: Եվ այժմ այս մահալներում մնացել է երեք գյուղ: Այն ամենը, ինչ կա, շնչավոր և անշունչ ունեցվածքից, բոլորը Նորին Մեծություն Ալեքսանդրի փառքին արժանի իմ հովանավորի սպասավորներին են: Որովհետև անհրաժեշտ էր իմ բարերարին զեկուցվեց: [Սպասում ենք] իմ ապավենի սպասավորների հրամանին: Մնացյալն [ըստ] Նորին [Մեծության] բարձրագույն հրամանի]:

Նա է:

Խնդրագրից հետո Ալեքսանդրի փառքին արժանի իմ հովանավորին է հասցնում [հետևյալը]. «Որովհետև Խաչենի մահալի վրա հինգ սուրհանդակի ծիու հարկ էր դրվել և հինգն էլ Մելիք Իսրայելինն էին, որը Խաչենի մահալի Ղազանչի գյուղում էր: Սակայն Խաչենի հինգ ծիերից երկու-երեքը չարքից դուրս են եկել, երկուսն էլ վնասված են: Մելիք Իսրայելի հինգ ծիերն էլ տարան նրա մոտ, այն վայրը, որ գտնվում է Չեղեբերդից ու Վարանդայից մեկական մանգիլ⁵³ հեռավորությամբ [տեղակայված մի վայրում]: Մելիք Իսրայելը նվաստիս հակառակորդն է: Երբ նրա գյուղը սուրհանդակ է գալիս, մեկի հետ ուղարկում է Խաչենի մահալը: Խաչենի [այս մահալում] ընդամենը չորս գյուղ կար, որոնցից մեկը փախուստի դիմեց: Մնացել է երեք գյուղ, որոնք ի վիճակի չեն տոյութաթ վճարել: Ողորմած տեր, խնդրում ենք օրհնյալ ռադամ շնորհել, որպեսզի սուրհանդակը ռայաթներին նեղություն չպատճառի, թույլ տան մեր տոյութաթով զբաղվենք: Եվ այս Ալլահն ու Այլահի մարգարեն անտես չեն առնի: [Պահանջվում է] Նորին [Մեծության] բարձրագույն հրամանը»:

Վավերագիր 5

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2թ. վավերագիր 198, բնագիր, մեծ. 12,4 x 20,5 սմ, գիր՝ շիքասքե

Հիմնվելով Խաչեն մահալի մելիք Մելիք Ուլուխանի ու այլ քյադխոդաների կատարած մոտավոր հաշվարկի վրա, դիվանի⁵⁴ կանխիկ ու բնամթերային պարտավորություններից բացի օրինական հրամանով օլջայից⁵⁵ զանձվող սադեռաթն⁵⁶ ու ավարիզաթը՝ Դուլշանլու ու Ներքին Քուլատակ գյուղերը հավասարապես պետք է տան, որպեսզի տարբերություն սադեռաթի հարցում չլինի: Երկու կողմերը, մելիքն ու քյադխոդաները համաձայնության են եկել, որ եթե այսուհետև այս կապակցությամբ նորից վիճեն, մեղավոր [ճանաչվեն] ու բարձրագույն դիվան տարվեն: Այս մի քանի խոսքը ի նշան

համաձայնության ու կողմերի համար առաջնային լինելու գրի ամսվեցին:

Գրվեց 1158 թվականի ջումադի երկրորդ ամսի 26-ին (1745թ. հուլիսի 27):

[Կնիք]. Հիսուս Աստծո ծառու Ուլուխան,

Վկա Դիզակի մելիք Մելիք Եզան,

Ամենամկաստ ծառաների գիտությամբ. [կնիք]. ... Սեֆի,

[Կնիք]. Աստծո ծառա Մելիք Գրիգոր,

Վկա Թալիշի մելիք Մելիք Թահմուրաս, [կնիք]. Աստվածային բարեհաճության մարմնացում Թահմուրաս,

Վկա Մուհամմադ Նադի (°),

Վարանդայի Մելիք Հուսեյն, [կնիք]....

Մելիք Հաթան, [կնիք]. Աստծո ծառա Հաթան,

Մարգիս Յուզբաշի, [կնիք]. Աստծո ծառա Մարգիս,

Մելիք Բեկ, [կնիք]. Աստծո ծառա Մելիք Բեկ

Կողմնակի ապացույց հանդիսացող վկա Պետրոս վանական, [կնիք]. Պետրոս վարդապետ,

Կողմնակի ապացույց հանդիսացող վկա Գրիգոր վանական, [կնիք]. Գրիգոր վարդապետ,

Ջրաբերդի Մելիք Ալլահդուլի,

Եղիազար քյոխվա, [կնիք]. Քրիստոսի ծառա Եղիազար:

Վավերագիր 1

...كدخدایان و رعایا من محال خاچین
...آنکه چون از بعضی کماشی ماذنه ایم ... الامر حاکم یکی پیشوای در
میان عجزان معمور نیست و درینوقت حاکم است ... گاه چنان دارم که عنایت
و ... مت فرموده ساییه ... بی باسم داود نام کشیش قریه دوشانلو مقرر
فرمایند ... بدینموجب ... نام اشرف تقدس همیون ملک و پیشوای این فقرا
بوده باشد:

كدخدا اوانیس ولد باقوم قریه قزانچی

و كدخدا گیسبر ولد شاه دینار قریه چورمان،

و كدخدا امیریاری ولد عاشق قریه بازار کندی

و كدخدا منك بیك کشیش ولد اریتون قریه كلهك سفلا

و كدخدا عیسی ولد كچه قریه حمزه،

و كدخدا اتاجان ولد ... قریه قزاقایه

كدخدا چانی ولد گیسبر قریه قزلو

كدخدا باباجان ولد قراخان قریه باللو قابه

كدخدا سرکس ولد گریکور قریه حاجه گاه

كدخدا متکسر ولد امیر ...

كدخدا اوانیس ولد ساروخان قریه خضرستان

و ... ولد اوانیس قریه ساروكشیش

کدخدای سیس کشین ولد بوقوس ته قاله

کدخدا رکیل قریه وانگ

کدخدای نظر ولد ... قریه شاهه

کدخدای بگور ولد بهراب قریه خورامورت

... مزید قبول و رضا داریم استدعا، انکه حسب الامامین عریضه ملک و

پیشوای مقرر دارند. باقی امره کم مطاع

بجضور جماعت ذیل اقرار و اعتراف نمودند ... حکم شده

[مهر]: کدخدای ۱۱۴۰

شاهدم خلاقی ندارد، مرتضی قلی بیک ایگرمی درت [مهر]: ... مرتضی قلی،

شاهدم خلاقی ندارد ایرامیم یوزباشی [مهر]: **Քրիստոսի ծառա Ապրահամ**

شاهدم خلاقی ندارد علیرضا آقای ایگرمی درت [مهر]:

شاهدم خلاقی ندارد ملا محمد کدخدای ایگرمی درت [مهر]:

شاهدم قدر گلستان [مهر]: عبده قدر **Քրիստոսի ծառա Ղազար**

درینباب شاهدم خلاقی ندارد میرخان گلستانی [مهر]: **Քրիստոսի ծառա Միրզախան**

شاهدم خلاقی ندارد بغیای گلستانی [مهر]: **Քրիստոսի ծառա Եղիա**

شاهدم خلاقی ندارد مکرج گلستانی [مهر]: **Քրիստոսի ծառա Սյրսի**

شاهدم خلاقی ندارد اکوب گلستانی [مهر]: **Քրիստոսի ծառա Յակոբ**

شاهدم خلاقی ندارد نواصار گلستانی [مهر]: **Քրիստոսի ծառա Նաւասարդ**

بشخصی که در مرتبه معروضه قلمی شد خلاقی ندارد و اک یکن محال دیزاو

Վավերագիր 2

بسم الله الرحمن الرحيم

اعوذ بالله تعالی فرمان عالی شد آنکه معروض به، ول اطلاع بر ما، و ن

رقم عالی بامر ریش سفیدی محال مزبوره قیام و اقدام و رعایای محاله مزبوره

را جمع نمودیم و بامر رعیتی قیام نمایند که احدی مزاحم احوال ایشان نشوند و

گردید و بیمه ابواب خاطر جمع و امیدوار بوده باشند غازیان تصرف، نشان

حسب المقرر معروض رعایای ... المزبوره نگردیده از فرموده تعالی و نورزند

و درینباب قدغن و اهتمام لازم دانسته در عهده شده است.

تحریراً ۱۶ شعب جمادی الاول سنة ۱۱۴۷.

[مهر]: لافتی الاعلی لاسیف الاذوالفقار، نادر حقیرم ز لطف حق غلام مشت و

چهار

عرضه داشت که ترین بنده دعاگویان داود کشین قریه نوشاتلو و ... ایر

رعایای عجربان محال خاجین

بموقف عرض باز یافتگان پایه ثواب کامیاب سپهر رکاب همایون میرساند

که لزگی شومیه سرخای سرنگون بمعد عساکر داهستان درین سال بمحال

فقیران ریخته مرد و زن و بزرگ و کوچک بموازی چهار هزار و شش صد

خصوصاً اسب چاپار بدون فرمان عالی چند راس اسب خوب تحصیل و به
 دهند که چاپار سرگردانی و - - - - - که اسب چاپار به اخراجات
 نداده احدی که حخم در دست داشته باشد به او در عید سناست
 تحریراتی شهرت میان - - - - - ۱۱۴۷
 [مهر]: لا فتی الاعلی لا یف الاذوالفقار، نادر حقیرم ز لطف حق غلام هشت و
 چهار

عرضه داشت بنده کمترین ملک داود
 بموقع عرض دریافتگان - - - - - ان قبله گاهی ام میرساند که چون این
 - - - - - ال از ملکان غیر آباد بخدا مت ثواب سکندر شان قبله گاهی ام عرض کرده
 اند و سیورسات سابق باتمام ترسیده بود که رقم نانی که شققت فرموده
 بودند رسید و قبله گاهی ام این محال همه چهار قریه است هر قریه ده
 پانزده خانه و از هشتاد از سیورسات - - - - - ابق و از سیورسات ثانی مقدار نهصد
 بیست و هشت خروار بهر قریه رسد رسیده و قبله گاهی ام سر رعیت و مال
 رعیت و سیورسات رعیت همه گی از ثواب سکندر شان قبله گاهی ام است نهایت
 اینکه آنچه بقوه دارند از جهت اسکی نصرت مآثر ثواب سکندر شان قبله
 گاهی ام در تدارک اند و کمترین در قریه خود بوده سیورسات چیران سرکار
 تحویل میدادیم که بفر رسید کدخدای بوقوز بخورساتی شب همگی ده را
 پرداخته گریخته قدری غله جمع کرده بود و تمامه مانده و حال این محال سه
 قریه مانده است آنجه که هشت برچان و مال همگی از ملازمان ثواب سکندر
 شان قبله گاهی ام است چون واجب بود بخاکهای قبله گاهی ام عرض شد
 امر از ملازمان قبله گاهی ام است باقی امر الاعلی

هو

بعد از عرض بالا پای ثواب سکندر شان قبله گاهی ام میرساند که چون
 محال خاجین پنج راس اسب چاپار بسته بودند و پنج راس هم اسبهای منک
 اسرائیل بوده که قریه قازانچی که محال خاجین است بسته بودند مع هذا آن
 پنج راس اسب خاجین دوسه راس برطرف شده دو راس دیگر از پا افتاده و
 پنج راس اسب ماک اسرائیل را بردند پیش خود بستند یک منزل چله برد
 است یک منزل وروده چون ملک اسرائیل با کمترین مدعی است هر وقت که
 چاپار بقریه او میاید آدم همراه او میکند بمحال خاجین میارد و همه
 خاجین چهار قریه بوده یک که گریخته است و سه قریه مانده و قوت
 سیورسات را هم ندارند که بدهند صاحب مروت اند استدعا آنکه رقم - - - - -
 شققت فرمایند که چاپار مزاحمت باحوال رعایا نرساند گذارند که بامر
 سورسات خود مشغول باشند که عند الله و عند الرسول الله صایع نخواهد
 شد باقی امر اعلی

Վավերագիր 5

مشروط مرآنکه ملک اولخان ملک محال ایچین و سایر کدخدایان ایچین
برآورد نموده اند که سقوای متوجهات نقد و جنس مال دیوانی آنچه
صادریات و عواریصات در میان الکای حکم حساسی صادر شود قریه
دوشانلو و قریه کلادک سقایی بهم برابر بدهند که تفاوت در باب صادریات
ندارد هر دو طرفین و ملک و کدخدایان راضی این معنی شده اند هر گاه من
این معنی را تجدید دعوی نمایند مجرم و مخاطب دیوان اعلی باشد این دو
کله هجیه ۱۰۰۰ رو و مقدم بهم نامی شد
تحریر فی ۲۶ جمادی الاخر سنه ۱۱۵۸
[مهر]: بنده خدای عیسی الوخان
شاهد سماعی مالک عیسی ملک دیزاک
مشروط باطلاع کمترین بندکان، [مهر]: ... صفی
[مهر]: عیده ملک گریکور
شاهد سماعی مالک طالییش [مهر]: مظهر اطاف الهی طهمورث
شاهد سماعی محد نقی
مالک حسین ورنده [مهر]:
مالک حاتم [مهر]: عیده حاتم
سرکیس یوزباشی [مهر]: بنده خدا سرکس
مالک بیک [مهر]: عیده ملک بیک
شاهد سماعی بدروس مهراسیه، [مهر]: Պետրոս վարդապետ
شاهد سماعی گریکور مهراسیه، [مهر]: Գրիգոր վարդապետ
ملك الله قلی چاله بردلو
یغیازار کوخا

KRISTINE KOSTIKYAN

THE ARMENIAN MELIKS OF KARABAGH DURING THE REIGN OF NADIR SHAH

Nadir Shah received the assistance of the Armenians Maliks and their subjects during his campaigns against Ottoman Turkey and the Lezghis of Daghestan. He granted decrees to the Armenian Maliks and to Abraham Catholikos of Etchmiadzin to encourage their faithful services. The information of these decrees, survived in the Archives of Yerevan Matenadaran, Georgia and Azerbaijan, and other historial sources help to restore the names of the maliks of Karabagh, and some aspects of their relations with Nadir Shah.

Immediately after Nadir's coronation as shah of Iran in the Mughan Plain in 1736 the five Armenian Malikdoms of Karabagh were separated from the Beglarbegi of Ganja and united in the administrative unit of "Mahall-i Khamsa". Malik Egan, the malik of Dizak was appointed as the governor (the Zabıt) of this administrative unit and stayed

at this post until his death in 1744. He was succeeded by his son Aram, who died in 1745, and then his younger son Esayi, whose rights as the malik of Dizak were confirmed by the decree of Nadir Shah, dated 1736.

Malik Mirzabeg Malik Shahnazarian was the malik of Varanda region of Khamsa in 1736-1744. He was put to death by Nadir shah's order for his refusal to pay taxes in 1744. Malik Hovsep scion of the Malik-Shahnazaryans was his successor at the post of the malik of Varanda Region.

Several maliks are witnessed by the historical documents as the maliks of Khachen Mahal: Malik Grigor and Malik Allahverdi Hasan-Jalalyans, Malik Davit of Dovshanlu (Arajador) and Malik Ulukhan. Most likely the region of Khachen was divided between these Maliks.

Malik Allahquli, Malik Hatam and Malik Israyel were the scions of Malik Israyelyans who governed the region of Jraberd during Nadir shah's rule. Nadir Shah appreciated the feats of arms of Malik Allahquli in his fights against the Turks and granted him the title of "Sultan".

Malik Tamraz Malik Beglaryan was the malik of Talish and Gyulistan from early 20-s of XVIII century until his death in 1750.

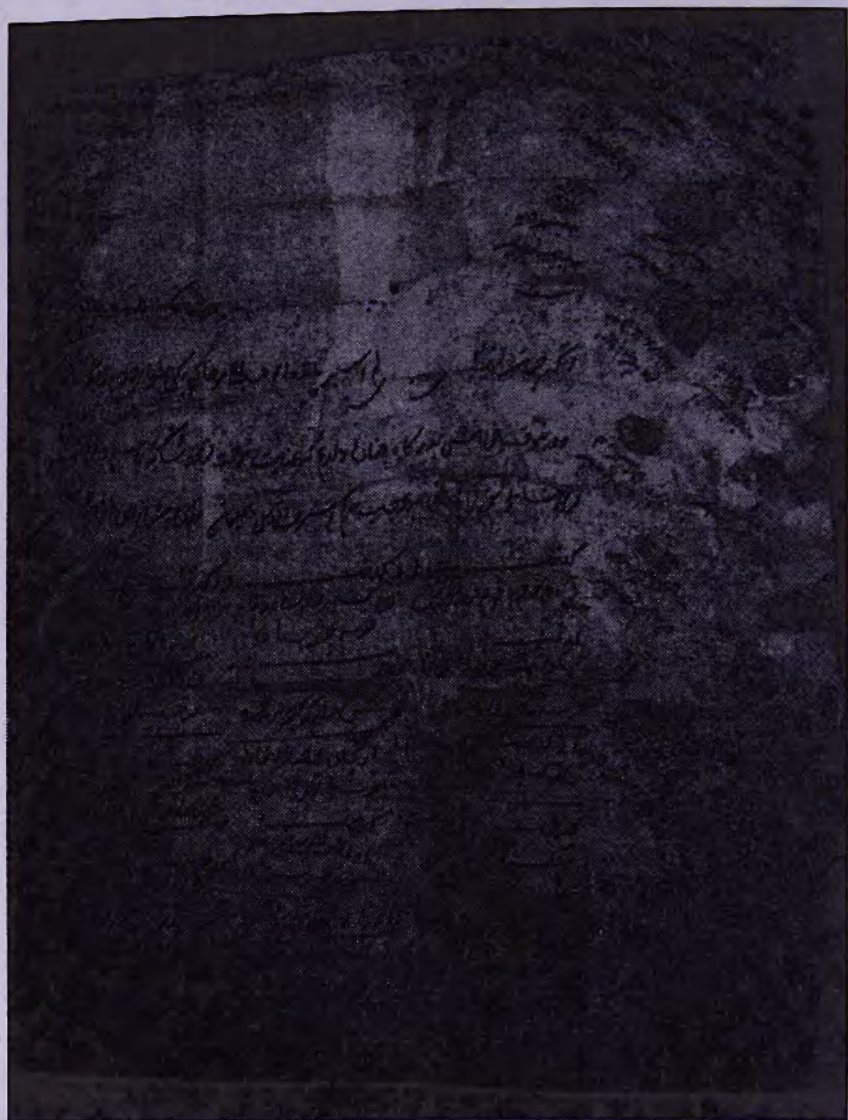
The Persian historical documents and especially three decrees of Nadir shahs, dated 1744-1745, are the unique written evidences on the Malik Mnatsakan of Getashen, who was the landowner of four villages in the middle and upper basin of the river Kurak in Karabagh.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

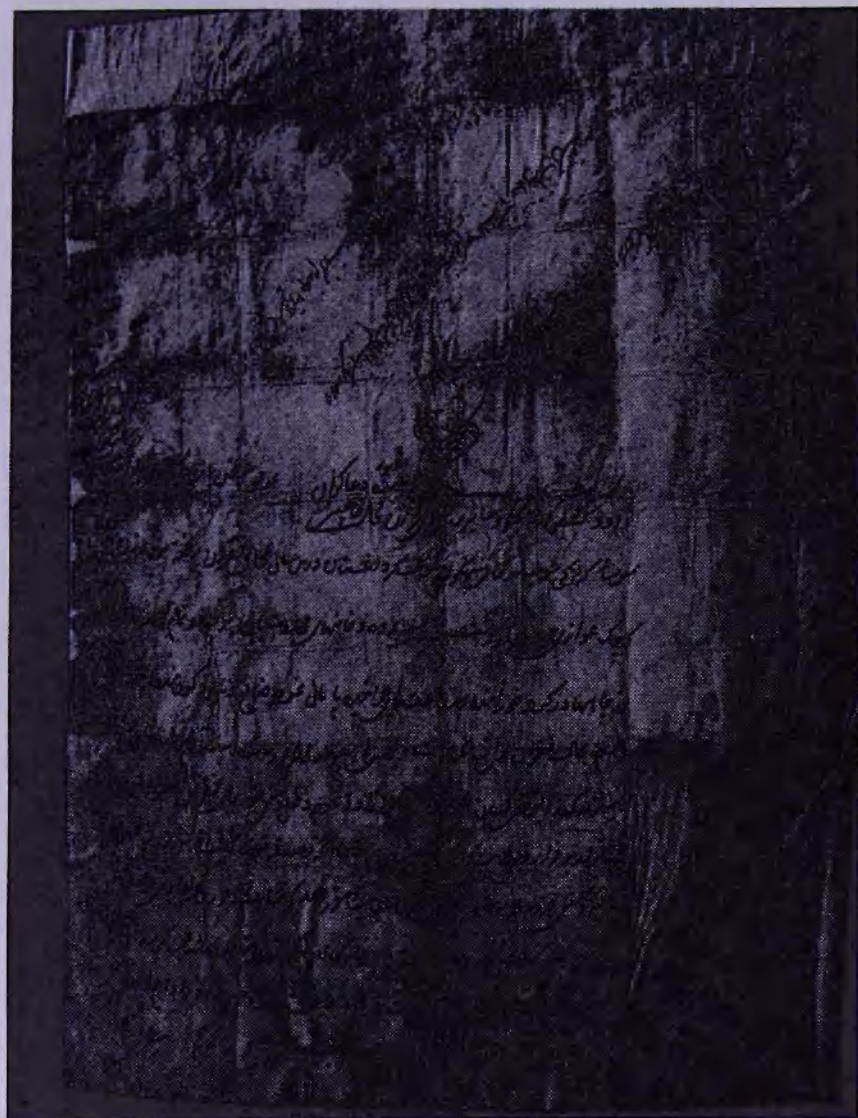
1. ՄՄ. Կաթողիկոսական դիվան. թղթ. 2թ. վավ. 140. 175, 177, 178, 184թ:
2. Мухаммед Казим, Наме-йи алам-ара-йи Надири, (перс.), т. 1, Москва, 1960, с. 99.
3. Армяно-русские отношения в XVIII веке, Ереван, 1967, т. II, ч. II, с. 69, 91, 92, 111, 248, 250. 251.
4. Мухаммед Казим, Наме-йи алам-ара-йи Надири, (перс.), т. 1, с. 632 — 634.
5. Արախան Կրետացի. Պատմութիւն. Երևան, 1973, էջ 80:
6. Ֆ. Պողոսյան, Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները.- «Բան-բեր Հայաստանի արխիվների». 1966, № 1, էջ 203:
7. Ա. Մաղալյան. Արցախի մելիքական տների տոհմածառերը. Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմածառը. - Բազմավեպ, 2005, թիվ 1-4, էջ 163:
8. Ա. Մաղալյան, Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի պատճառը.- Հայոց պատմության հարցեր, Երևան, 2006, թիվ 7, էջ 33-34:
9. Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքական տների տոհմածառերը. Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմածառը. էջ 165:
10. Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները. - Երկերի ժողովածու, հ. X, Երևան, 1964, էջ 197:
11. ՄՄ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 198:
12. Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքական տների տոհմածառերը. Խաչեն գավառի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տոհմը ԺԷ-ԺԹ դարերում. 2006, Բազմավեպ, թիվ 1-4, էջ 270, հղում՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9. ք. 18:
13. ՄՄ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 188:
14. Պատմական փաստաթղթերում Մելիք Գրիգորը հաճախ հանդես գալիս որպես Խաչեն մահալի վեքիլ (տե՛ս ՄՄ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 167, 198):
15. ՄՄ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 198, 199:
16. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 182:
17. ՄՄ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 177, նրա պատճեն տե՛ս վավ. 376:

18. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 10:
19. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 108:
20. Ann K. S. Lwmbion, Landlord and Peasani in Persia. London-NewYork-Toronto. 1953, p. 132.
21. Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999. էջ 178:
22. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 181:
23. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 188:
24. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 199:
25. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 110: թղթ. 2թ. վավ. 198, 199:
26. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 110: թղթ. 2թ. վավ. 198:
27. Միրզա Յուսուֆ Նեհսեսով, Շշմարտացի պատմություն, Երևան. 2000. էջ 43:
28. Ա. Մադայան, Արցախի Գյուլիստան. Ջրաբերդ և Դիզակ գավառների մելիքական տների տոհմաժառանգը, Բազմավեպ. թիվ 1-4, 2004, էջ 107:
29. Կ. Կարապետյան. Հյուսիսային Արցախ, Երևան. 2004. էջ 344:
30. Ե. Լալայան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 259:
31. Նադիրի, դրամական միավոր, որ կապվում է Նադիր շահի անվան հետ: 1742թ. 20 մադիրին կազմում էր մեկ բուժման:
32. Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. 2, Тбилиси, 1989, док. 37, с. 67.
33. Там же, док. 39. с. 68; док. 41, с. 71.
34. Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, Երևան. 1999. էջ 179:
35. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 241ա:
36. Մահալ - محل - Շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Անդրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է:
37. Բյադխուդա - بادخدا - Այսպես էին կոչվում գյուղական ավազները: Սակայն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջւղավագ»-ի. «տանուտների» կամ «ռեսի» իմաստով. մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քյադխուդաներ, դրանք փաստորեն գյուղի ավազների կամ «աղախակներին» (պարսկ. - «միշսեֆիդ») խորհրդի անդամներն էին, որոնք այդ անունը ստացել էին երբեմն գյուղի տանուտներ եղած ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազգավելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել քյադխուդաներ ու մասնակցում էին ավազների խորհրդին:
38. Ռայաթ, «մշտը» ուսիյաթ - رعيت - Սկզբնաղբյուրներում գրոր է անվում նպատակ և հարկատու ժողովրդի, հատկապես մատակյաց, հողագործ գյուղացիության իմաստով: Իսկ խաչմարած քոչվորությունը կոչվում էր «իլաթ - ايلاط» և ավելի արտոնյալ վիճակում էր գտնվում:
39. Այս վավերագրի պատճենը ևս պահպանվել է մույն արխիվում (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ. վավ. 186):
40. Ռադալ - رادال - Պաշտոնական գրություն, թագավորական հրովարտակ:
41. Ալիի սրի անունն է:
42. Բառախաղ Նադիր անվան և նրա նշանակությամբ:
43. Խոսքը 12 շիա իմամների մասին է:
44. Այս կնիքը դրոշմված է հրամանագրի տեքստից հետո այն երովարտակներում, որոնք հրապարակվել են մինչև 1736թ. մարտը Նադիրի թագադրությունը Մուղանի դաշտում: Հետագա շրջանի Նադիրի հրովարտակներում դրոշմած են երկու այլ կնիքներ երամանագրի վերին մասում:
45. Վիլայեթ - ولایت - Երկիր, երկրամաս, մահամգ: Աղբյուրներում և վավերագրերում գործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն «վիլայեթ» անվան տակ հասկացվում էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն ընդարձակ մահամգ, իսկ երբեմն մուլմիսկ մեծ գավառ:
46. Մուհաբթություն - معافی - Հարկային իմունիտետ, ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից, երբեմն մաս միայն որոշ հարկերից և պարտավորություններից: Համանի՞՞ «մուսալամ», «բարխան»:
47. Մուհասիլ - محاسيل - հարկահավաք, սովորաբար ցածրաստիճան պաշտոնյա:
48. Խարվար - خوارو - Կշռի խոշոր միավոր, որ հավասար էր 300 կիլոգրամին:
49. Տե՛ս վավերագիր 2-ի կնիքը:

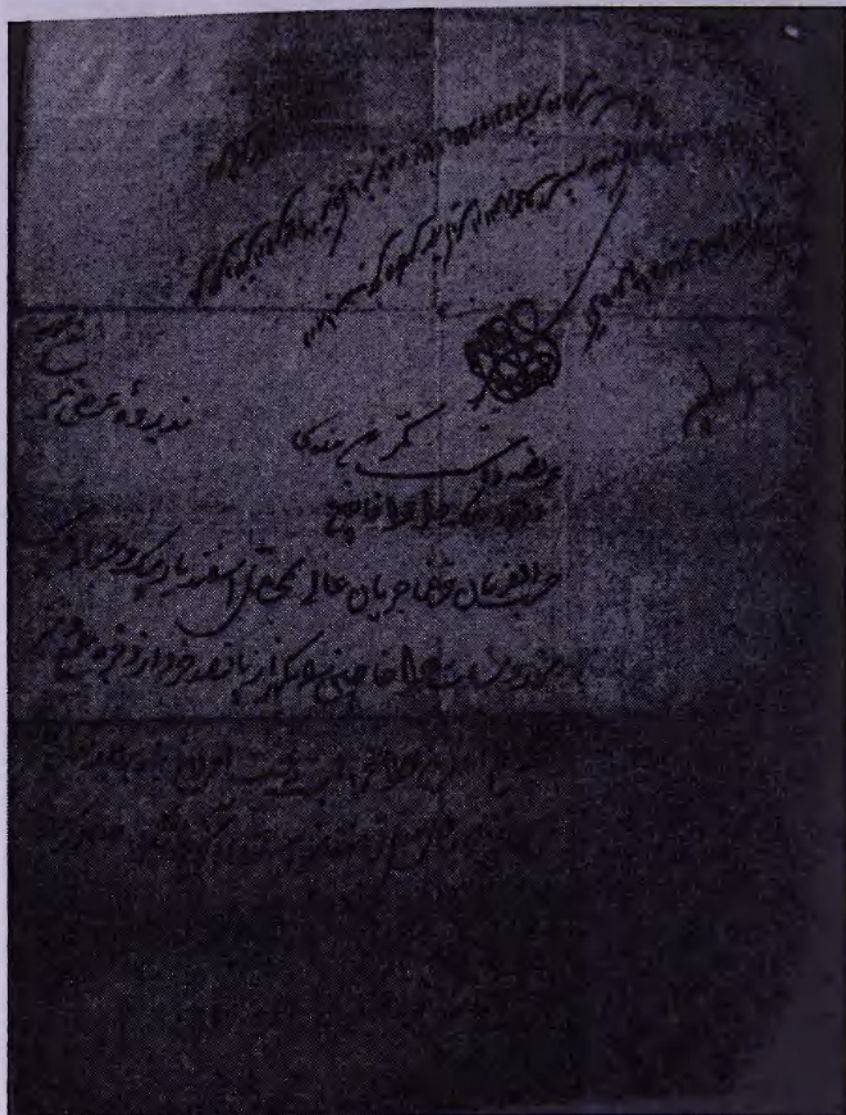
50. Մոյոտրսաթ կամ սուրսաթ - سورسات - Ռայաթների կողմից տվյալ վայրում գտնվող գործքի ապահովումը մթերքով, մաս ընդհանրապես ջանակի գլխավոր ուժերի համար պարենի ու մթերքի մատակարարումը, որը հաստատված էր հատուկ մատյաններով:
51. Տե'ս վավերագիր 2-ի կնիքը:
52. Սարքար - سارار - Գործերի լիազոր-կառավարիչ, տնօրեն: Գործ է ածվում հատկապես տնտեսական գործերը տնօրինող հաստատության կամ վարչության իմաստով, ուստի որոշ դեպքերում թարգմանված է «սարքարություն»:
53. Մանզիլ - منزل - կայան, իջևան- այդպես էր կոչվում մի կայանից մինչև մյուսն ընկած հեռավորությունը:
54. Դիվան - دوان - Պետական գործերի աստյան կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա քարծրագույն օրգանի իմաստով: Երբ ասում էին «դիվանական պարտավորություններ» («թաքալիֆ-ն դիվանի», «եռկուկ-ն դիվանի» կամ «ավարիզ-ն դիվանի») հասկացվում էր ռայաթների հարկային պարտավորումները պետության հանդեպ:
55. Օլթա - آلتا - Հողային այնպիսի տիրույթներ, որոնք որպես ավատ տրվում էին քուլտր ցեղերի պարագլուխներին և քարծրաստիճան զինվորականությանը՝ ամիրներին: Օլթա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օլթայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր երթերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարել:
56. Սարքերաթ - سارخارات - արտակարգ հարկեր:
57. Ավարիզաթ - عوارضات - Այս տերմինի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը և շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

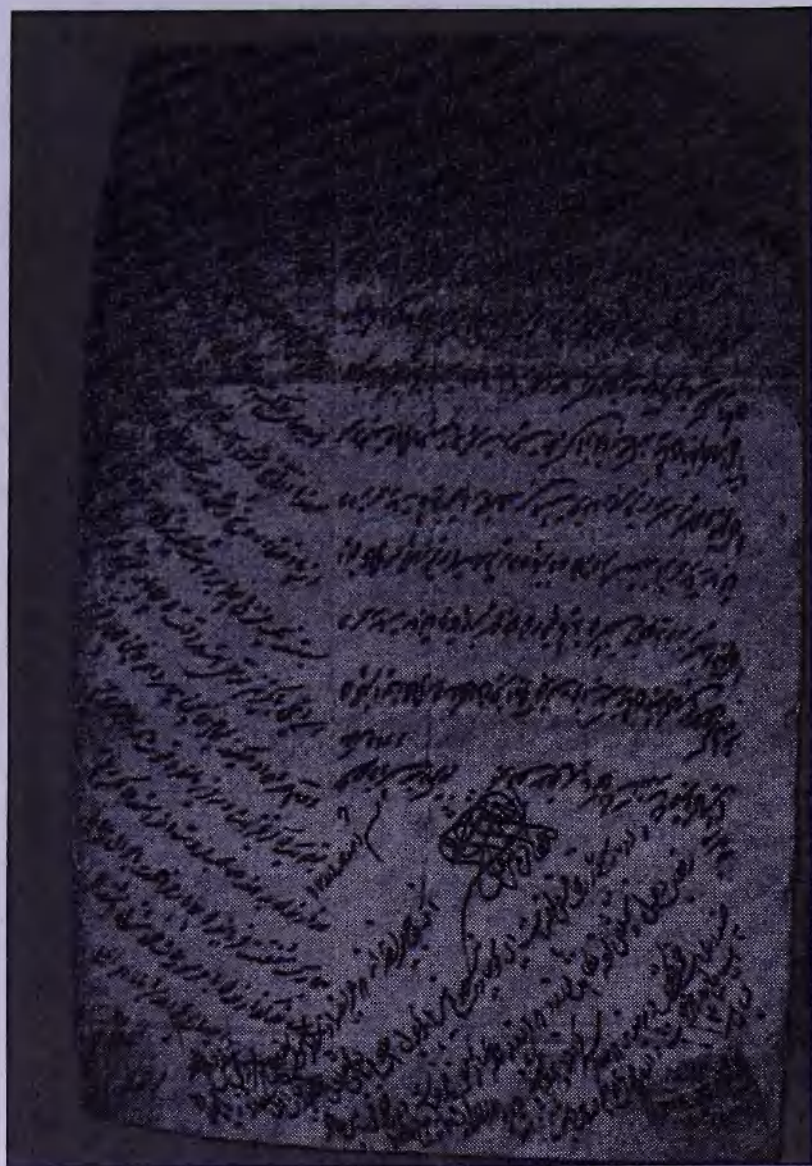
Վավերագիր 1

Վավերագիր 2

Վավերագիր 3

Վավերագիր 4

